

سُبْحَانَكَ يَا رَبِّ الْعَالَمِينَ

1129VC

دانشگاه اصفهان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه ی کارشناسی ارشد رشته ی زبان و ادبیات فارسی

تحلیل و بررسی آئین کشورداری در شاهنامه

استاد راهنما:

دکتر سید علی اصغر میرباقری فرد

استاد مشاور:

دکتر محمود براتی

پژوهشگر:

آزاده کرمی

آبان ماه ۱۳۸۷

کتابخانه اساتید بزرگ محترم
شنبه ۱۳۸۸ / ۴ / ۲۱

۱۱۴۹۷۲

کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات،
ابتکارات و نوآوری های ناشی از تحقیق موضوع
این پایان نامه متعلق به دانشگاه اصفهان است.

دانشگاه اصفهان
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی خانم آزاده کرمی

تحت عنوان

تحلیل و بررسی آئین کشورداری در شاهنامه

در تاریخ ۸۷/۸/۱ توسط هیات داوران بررسی و با درجه عالی به تصویب رسید.

امضاء

۱- استاد راهنمای پایان نامه دکتر سیدعلی اصغر میرباقری فرد با مرتبه علمی دانشیار

امضاء

۲- استاد مشاور پایان نامه دکتر محمود براتی با مرتبه علمی استادیار

امضاء

۳- استاد داور داخل گروه دکتر سعید شفیعیون با مرتبه علمی استادیار

امضاء

۴- استاد داور خارج از گروه دکتر سیداصغر محمودآبادی با مرتبه علمی دانشیار

امضای مدیر گروه فارسی

سپاس از آستان حضرت عشق که تمام زیبایی هایش را در اختیارم نهاد تا زیبا
بینم و زیبا بیاندیشم.

پاس می دارم زلمات این انسان های وارسته:

- استاد گرانقدرم جناب آقای **دکتر سید علی اصغر میرباقری فرد** به فاطمه
همه بزرگواری ها و صبر و شکیبایشان

- استاد گرانقدرم جناب آقای **دکتر محمود براتی** به پاس نکته سنجی ها و مهربانی
هایشان

- استاد گرانقدرم جناب آقای **دکتر سجاد آیدنلو** به پاس بزرگ اندیشی و یاری های
بی دریغشان

- دوست عزیزم سرکار خانم **منیره صالح نیا** که در تمام مدت برای نوشتن این
پژوهش همراه و همکارم بودند

- دوست عزیزم سرکار خانم **زهره قدیری** به پاس مهربانی ها و صداقتشان

- دوست عزیزم سرکار خانم **زینب رشیدیان** که پیوسته همراهم بودند

و سپاس از دبیران و استادان فقیدم که هرگز از فاطمه نفوهند رفت

سرکار خانم **طیبه زارعی**

جناب آقای **رسول نصراللهی**

جناب آقای **دکتر ابوالقاسم محمودی**

پاستان می دارم.

تقدیم به تمام کسانی که قلبشان برای ایران زیبا می تپد.

تقدیم به پدرو بزرگ و وادرو بزرگم، آن زمینیان آسمانی که برای

همیشه شاه نشین اندیشه ام فوهند ماند.

تقدیم به پدروم آن باغبان مهربان که به شوق بالیدنم خار ملامت های

بیشماری را به جان خرید.

تقدیم به وادروم آن شاه بانوی کشور وجودم که هر چه دارم از عشق اوست.

تقدیم به خواهران و برادران مهربانم که پیوسته نگران دل نگرانی

هایم بودند.

تقدیم به هسپین عزیز آن پشتمیان مهربانم که هرگز نبودنش را باور نمی

کنم.

چکیده:

ادبیات فارسی نه تنها جولا نگاه خلق آثار هنری و ذوقی است، بلکه جایگاه ارزشمندی برای تبیین مسائل بشری و ارائه کشورداری یا به عبارت دیگر سیاست مدن است؛ شاعران و نویسندگان بزرگی چون شیخ اجل سعدی شیرازی، وزیر توانا و سیاستمدار (خواجه نظام الملک) سعدالدین وراوینی، خواجه نصیرالدین طوسی و... با قلم توانای خود در ترسیم سیاست مدن و شیوه درست اداره کشور نظریه پردازی کرده اند.

مطالعه اثر گران سنگ فردوسی این فرضیه را به وجود می آورد که فردوسی حکیم نیز چون دیگر سیاسی اندیشان و سیاسی نویسان ایرانی و غیر ایرانی در شاهنامه به تبیین امور کشورداری پرداخته است. به عبارت دیگر فردوسی شاهنامه را براساس حکمت عملی بنا نهاده است و به طور مفصل و همه جانبه به بحث سیاست مدن پرداخته است.

این پژوهش در نظر دارد ضمن اثبات این فرضیه به این سوال نیز پاسخ دهد که در شاهنامه نحوه عملکرد شاهان و حاکمان در کشورداری چگونه بوده است؟ و فردوسی به شاهان و سیاست آنان چگونه نگرسته و رفتارهای آنان را چگونه مورد تجزیه و تحلیل خویش قرار داده است؟

این موضوع با هدف شناخت بیشتر اندیشه های فردوسی و پی بردن به توانایی های دانش سیاسی این حکیم بزرگ مورد بحث و بررسی قرار گرفته است.

امید است که نتایج به دست آمده از این پژوهش بتواند ما را به شناخت بیشتر فردوسی بزرگ نزدیک گرداند.

کلید واژه ها: آیین، کشورداری، تجزیه و تحلیل، شاهنامه، شاهان، فردوسی.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	۱-۱- مقدمه
۴	۲-۱- تبیین مسأله پژوهشی
۵	۳-۱- اهمیت و ارزش تحقیق
۶	۴-۱- پیشینه و تاریخچه موضوع
۷	۵-۱- فرضیه ها یا سئوالهای تحقیق

فصل دوم: ویژگی های شاهان شاهنامه

۸	۱-۲- ویژگی های شاهان شاهنامه
۹	۲-۱-۱- فر
۱۳	۲-۱-۲- دین
۱۹	۲-۱-۳- داد
۲۸	۲-۱-۴- نژاد، گوهر، هنر، خرد
۳۲	۲-۱-۵- سلامت جسمانی
۳۲	۲-۱-۶- بخشش

فصل سوم: کارگزاران

۳۵	۱-۳- کارگزاران
۳۵	۳-۱-۱- وزیران
۳۶	۳-۱-۱-۱- وظایف و کارکردهای وزیران
۴۰	۳-۱-۱-۲- جایگاه و نقش وزیران
۴۱	۳-۱-۱-۳- وزارت و خطرات آن
۴۲	۳-۱-۲- دبیران
۵۰	۳-۱-۳- قاضیان
۵۳	۳-۱-۴- کارداران
۵۷	۳-۱-۵- کارآگاهان

۵۸..... ۳-۱-۶- مرزداران یا مرزبانان

فصل چهارم : امور اقتصادی ، عمرانی و صنعتی و بازرگانی و فرهنگی

۶۰..... ۴-۱- امور اقتصادی ، عمرانی و صنعتی و بازرگانی

۶۰..... ۴-۱-۱- امور مالی دولت

۶۰..... ۴-۱-۱-۱- درآمدهای دولت

۶۰..... ۴-۱-۱-۱-۱- اخذ مالیات

۶۵..... ۴-۱-۱-۱-۲- باج و خراج کشورهای زیردست

۶۶..... ۴-۱-۱-۱-۳- غنائم جنگی

۶۶..... ۴-۱-۱-۲- مخارج دولت

۶۷..... ۴-۱-۲-۱- رسیدگی به امور عام المنفعه

۷۰..... ۴-۱-۲-۲- خرج تجملات شاهان و درباریان

۷۲..... ۴-۱-۲- کشاورزی

۷۲..... ۴-۱-۲-۱- پیشینه کشاورزی در ایران

۷۲..... ۴-۱-۲-۲- اهمیت کشاورزی از دیدگاه زرتشت

۷۷..... ۴-۱-۲-۳- ابزار کشاورزی

۷۸..... ۴-۱-۲-۴- آبیاری

۷۸..... ۴-۱-۲-۵- مالکیت زمینهای کشاورزی

۷۸..... ۴-۱-۲-۵-۱- املاک خالصه کشاورزی

۷۹..... ۴-۱-۲-۵-۲- املاک دهقانان

۸۰..... ۴-۱-۲-۵-۳- مالکیت آزاد و خصوصی

۸۰..... ۴-۱-۳- تجارت

۸۲..... ۴-۱-۴- صنعت

۸۲..... ۴-۱-۴-۱- اسلحه سازی

۸۳..... ۴-۱-۴-۲- صنعت ساختمان سازی

۸۳..... ۴-۱-۴-۳- صنعت نساجی

۸۳..... ۴-۱-۴-۴- دام پروری

۸۴..... ۴-۱-۴-۵- ضرب سکه

عنوان	صفحه
۴-۱-۴-۶- کشتی سازی	۸۴
۴-۱-۴-۷- نجاری	۸۶
۴-۱-۴-۸- نفت	۸۶
۴-۱-۵- امور فرهنگی	۸۶
۴-۱-۵-۱- آموزش و پرورش	۸۶
۴-۱-۵-۲- ارتباط فرهنگی ایران با سایر کشورها	۹۱
۴-۱-۵-۲-۱- ارتباط ایران با هند	۹۱
۴-۱-۵-۲-۲- ارتباط فرهنگی با رومیان و تازیان	۹۴

فصل پنجم : امور نظامی و سیاسی

۵-۱- امور نظامی و سیاسی	۹۷
۵-۱-۱- جنگ	۹۷
۵-۱-۱-۱- انواع جنگها از نظر طرفین درگیری	۹۸
۵-۱-۱-۲- علل روی دادن جنگها	۱۰۲
۵-۱-۱-۳- جنگهای شاهنامه از نظر تعداد طرفین	۱۰۵
۵-۱-۱-۴- اقدامات و وظایف فرماندهای جنگی	۱۱۴
۵-۱-۱-۴-۱- انجام اقدامات لازم قبل از جنگ	۱۱۵
۵-۱-۱-۴-۱-۱- آموزش نیروهای نظامی	۱۱۵
۵-۱-۱-۴-۱-۲- سازماندهی نیروهای نظامی	۱۱۷
۵-۱-۱-۴-۲- اقدامات لازم هنگام جنگ	۱۱۹
۵-۱-۱-۴-۲-۱- رعایت آرایش نظامی	۱۱۹
۵-۱-۱-۴-۲-۲- آشنایی با نحوه استقرار و وظایف رستهها و یگانهای رزمی	۱۲۵
۵-۱-۱-۴-۳- آشنایی با اصول جنگ	۱۳۸
۵-۱-۱-۴-۴- آشنایی با جغرافیای نظامی	۱۵۲
۵-۱-۱-۴-۵- آشنایی با مسائل روان شناسی	۱۵۸
۵-۱-۱-۴-۵-۱- استفاده از عامل انگیزش	۱۵۸
۵-۱-۱-۴-۵-۲- استفاده از عامل ناهماهنگی شناختی	۱۶۶
۵-۱-۱-۴-۵-۳- ارزیابی موقعیت استرسی	۱۶۷

عنوان	صفحه
۵-۱-۱-۴-۵ استفاده از سخنرانی	۱۶۸
۵-۱-۱-۴-۶ مشورت	۱۶۹
۵-۱-۱-۴-۷ استفاده از مانورهای جنگی	۱۷۲
۵-۱-۱-۴-۸ استفاده از نیروهای خودی، نیروهای مزدور	۱۷۴
۵-۱-۱-۴-۹ به کاربردن حيله و نيرنگ	۱۷۹
۵-۱-۱-۴-۱۰ توجه فرمانده به رفتارهای شایسته و پرهیز از کنش های ناشایست	۱۸۷
۵-۱-۱-۴-۱۱ پرداخت حقوق سپاه	۱۹۶
۵-۱-۱-۴-۱۲ گزارش جنگ به فرمانده اصلی	۲۰۰
۵-۱-۱-۵ پایگاه های افسری	۲۰۳
۵-۱-۱-۶ دین و جنگ	۲۰۴
۵-۱-۱-۷ نقش وزیران در جنگ	۲۰۹
۵-۱-۱-۸ ابزار جنگی	۲۱۱
۵-۱-۱-۸-۱ انواع ابزار جنگی	۲۱۲
۵-۱-۱-۸-۲ ابزارتهاجمی	۲۱۳
۵-۱-۱-۸-۳ ابزار تدافعی	۲۱۵
۵-۱-۱-۸-۴ درفش	۲۱۷
۵-۱-۱-۸-۲ ارج و ارز ابزار جنگی	۲۲۲
۵-۱-۲ روابط سیاسی و نظامی ایران با سایر کشورها	۲۲۳
۵-۱-۲-۱ صلح	۲۲۳
۵-۱-۲-۲ باج دهی و باج گیری	۲۲۶
۵-۱-۲-۳ درخواست کمک از کشورهای دیگر	۲۲۷
۵-۱-۲-۴ ارسال رسولان و فرستادگان	۲۲۸
۵-۱-۲-۵ تهیه اسلحه	۲۳۳

فصل ششم شاهنامه و حکمت علمی

۶-۱- آیا فردوسی آیین کشورداری را براساس حکمت عملی بنا نهاده است	۲۳۵
سخن آخر	۲۴۴
منابع و مأخذ	۲۴۶

فصل اول

کلیات

۱-۱- مقدمه

ابوالقاسم فردوسی توسی را به گزاف "حکیم" نخوانده اند؛ اثر ارزشمند و گرانقدر وی گنجینه ای است سرشار از دانش های گوناگون که بینشی ژرف لازم است تا در لابلای اشعار این اثر سترگ، اطلاعات گرانمایی از علوم گوناگون چون جغرافیا، تاریخ، روان شناسی، جامعه شناسی، سیاست مدن و اصول کشورداری و ... را بیابد.

آنچه بر ارزش این اثر می افزاید، این است که شاهنامه تنها یک اثر ایرانی نیست؛ بلکه یک شاهکار جهانی است و این ویژگی تمام آثار بزرگ است که قبل از آنکه در محدوده ملتی خاص، خلاصه شوند، دارای ابعاد گسترده جهانی هستند. شاهنامه فردوسی نتیجه و چکیده یک اندیشه پویاست و اندیشه پویا در انحصار یک طبقه یا طایفه یا ملت و زمان و مکان خاص قرار نمی گیرد بلکه هر کس با هر زبان و ملیت و دین و محدوده جغرافیایی می تواند آن را دریابد و با آن ارتباط برقرار نماید.

کار حکیم بزرگ توس در بررسی اندیشه های سیاسی شاهان ایران باستان بسیار ارزشمند و درخور توجه است؛ در شاهنامه در بعد سیاسی، حکیم توس چونان سیاستمداری که تمام پیچ و خم های اصول مدیریت و کشورداری را بارها پیموده و گره های کور آن را با اندیشه سیاستمدارانه خویش باز نموده است، رفتارهای سیاسی حاکمان ایران باستان و فرمانروایان هم عصر آن ها را زیر ذره بین خردورزی خویش قرار داده و هزار توی راز و رمز تفکرات سیاسی آنان را برای خوانندگان چنان باز نموده است که گویی خود فردوسی در روح تک تک آن ها حضور دارد و بر اعمال همه آنها ناظر است.

دستورالعمل‌هایی که فردوسی در باب کشورداری ارائه می‌دهد، تنها آئینه عبرت سیاستمداران ایرانی نیست؛ هر حکمران با هر محدوده جغرافیایی می‌تواند با مطالعه اندیشه‌های سیاسی شاهان ایران که از زبان گهربار فردوسی تراویده است، پایه‌های حکومت خویش را بر اصلی بنیادین و استوار بنا نهد. بیراهه نرفته ایم اگر ادعا کنیم آنچه را که فردوسی پیرامون اصول کشورداری بیان نموده است، یک قانون است که به آغاز آفرینش هستی متصل است و تا کنون به کهنگی نگراییده است؛ زیرا فردوسی حکیم است و شاهنامه و آیین کشورداری آن را بر اساس حکمت و دانش بنا نهاده است.

فرزانه توس، برای شاهان ویژگی‌ها و چارچوب‌های خاص اخلاقی - سیاسی را در نظر گرفته است که شاهان لزوماً می‌بایست در همین راستا به حکومت بپردازند؛ در غیر این صورت، فره ایزدی از آن‌ها می‌گریزد و بر پادشاهی و حکومتشان مهر بطلان می‌نشیند؛ شاهنامه پادشاهان عادل و شایسته‌ای چون فریدون و کیخسرو را در برابر پادشاهی چون ضحاک قرار می‌دهد و سپس به تفسیر و توضیح شیوه‌های حکومتی آن‌ها می‌پردازد؛ فردوسی دانای کل داستان‌های شاهنامه است؛ احاطه او بر تفکرات اشخاص شاهنامه غبارابهام را از آئینه اعمال و رفتار آنان بر می‌گیرد تا از پس این آئینه چندین هزارساله بتوان آینده را دید و کژی‌ها و ناراستی‌های آن را برطرف نمود.

بنابر آنچه فردوسی می‌سراید، شاه باید دادگر باشد در غیر این صورت بیداد وی پایه‌های حکومتش را از هم می‌گسلد؛ باید دیندار باشد و به یزدان اتکا نماید و اگر چنین نباشد، از "ره ایزدی" خارج می‌شود و از تأیید الهی - که مهمترین عنصر لازم برای حکومت و فرمانروایی است - محروم می‌ماند؛ علاوه بر نژادگی، شاهان شاهنامه باید از هنر و گوهر وجود نیز برخوردار باشند زیرا در بین پادشاهان نژادهای بی‌هنر بسیاری بوده‌اند که چون پای حکومت و کشورداری به میان آمده است، عاجز و درمانده شده‌اند و کار پادشاهی عاقل و باطل مانده است.

توجه حکیم توس به بخش کشاورزی و صنعت، نشانه دیگر هنرمندی وی است؛ در این بخش فردوسی به برآورد ضرر و زیان‌هایی می‌پردازد که در صورت بی‌توجهی به بخش کشاورزی - و بخش دامداری وابسته به کشاورزی - جامعه به آن دچار می‌آید؛ به همین ترتیب حکیم توس در هر بخش از امور کشورداری دیدگاه - های خود را بیان می‌کند و با تبیین و توضیح شیوه‌های صحیح و درست مُلکداری، راه ناهموار و تاریک حکومت و فرمانروایی را برای فرمانروایان و شاهان، روشن و هموار می‌نماید.

اگر از دریچه دیگری به سیاست نویسی فردوسی بنگریم، درمی‌یابیم که اندیشه سیاسی حکیم فرزانه توس، تاریخ فرهنگ و تمدن ایران را از دل هزاره‌های بسیار دور بیرون کشیده است؛ شاهنامه قدمت مدنیت و فرهنگ و

تمدن ایران را با زمان آغاز هستی همراه می سازد؛ از این رو به اصول کشورداری و حکومت ایران قدمتی دیرینه می بخشد و نشان دیرینگی تمدن ایرانی را بر صفحه تاریخ حک می کند؛ کشوری که شاهنامه در لابلای اشعار نغز خویش به معرفی آن می پردازد، یک کشور نوپا نیست؛ کشوری است با سابقه دیرین که همه اندیشه های سیاسی - اجتماعی خویش را با آغاز نخستین زمزمه های حیات بشری آغاز کرده و قدم به قدم آن را به پیش برده و به تکامل رسانده است.

به جرأت می توان گفت هر ایرانی می تواند هویت خویش را در شاهنامه بیابد؛ با شاهنامه، خود را و تاریخ خود را و آیین و اصول کشورداری سرزمین خویش را معرفی نماید؛ زیرا با از دست رفتن خدای نامه ها می توان گفت شاهنامه تنها نشان حیات اجتماعی، تاریخی و سیاسی ایران و ایرانی است.

چند نکته:

۱- این پژوهش در شش فصل تنظیم شده است.

- فصل اول کلیات پژوهش را مورد مطالعه قرار داده است.

- در فصل دوم از ویژگی های سیاسی-اخلاقی شاهان شاهنامه بحث شده است.

- فصل سوم به بررسی وضعیت شغلی کارگزاران و ویژگی های مورد نیاز شغلی آنان و نحوه نظارت شاهان بر کار آنان اختصاص داده شده است.

- در بحث امور اقتصادی و فرهنگی که فصل چهارم این پژوهش است به امور کشورداری، راههای درآمد دولت و راه مصرف آنها، صنعت و بازرگانی و توجه به عمران و آبادی کشور و امور فرهنگی پرداخته شده است.

- امور نظامی و سیاسی، فصل پنجم و در عین حال فصل مهم و گسترده این پژوهش را به خود اختصاص داده است؛ در این فصل به بررسی انواع جنگ ها و دلایل آنها و ویژگی های فرماندهان جنگی و کنش های شایست و ناشایست آنان و عوامل موثر بر جنگ و ... پرداخته شده است.

- در فصل آخر (فصل ششم) ارتباط آیین کشورداری شاهنامه با حکمت عملی - بخش سیاست مدن - را مورد توجه و بررسی قرار داده ایم.

۲- منابع مورد استفاده در این پژوهش، موضوعات مختلف ادبی، ادبی-تاریخی، سیاسی، تاریخی، جغرافیایی، روانشناسی، مدیریتی، مذهبی، ادبی-اخلاقی، جامعه شناسی، تاریخی-نظامی، سیاسی-نظامی، سیاسی و لغت نامه ها را در برمی گیرد. البته منبع اصلی مورد استفاده پژوهش شاهنامه فردوسی است که از دو چاپ مختلف آن استفاده شده است. ابتدا از نسخه تصحیح خالقی مطلق با علامت اختصاری "خ" استفاده شده است که در

زمان فیش برداری فقط دو جلد آن چاپ شده بود. اما چون سایر جلد های این نسخه به موقع چاپ نگردید و در بازار موجود نبود برای ادامه کار مجبور به استفاده از نسخه چاپ مسکو به کوشش سعید حمیدیان - که برای جلوگیری از ازدحام علائم اختصاری از ذکر علائم اختصاری این نسخه خودداری کرده ایم - شدیم. در یک مورد مجبور به استفاده از نسخه بدل مورد استفاده مصحح شده ایم که به جای خود به آن اشاره خواهیم کرد.

علاوه بر این دو منبع اصلی، منابعی که در هر فصل مورد استفاده قرار گرفته است - با توجه به تنوع موضوعی فصل های مختلف این پژوهش - از نظر درجه اهمیت با هم متفاوت است مثلاً در بخش امور نظامی از منابع روانشناسی، جغرافیای نظامی، منابع تاریخی - نظامی و ... استفاده شده است که ممکن است در فصل های دیگر مورد استفاده قرار نگرفته باشد؛ این مسئله در مورد فصل های دیگر نیز صدق می کند. امید است بتوانیم با این کار اندک، قطره ای از دریای زحمات این دانشی مرد بزرگ را پاسخ بدهیم.

۱-۲- تبیین مساله پژوهشی و اهمیت آن

شاهنامه همواره برای پژوهندگان و غواصان بحر معنی و علاقه مندان به زبان و ملیت ایرانی، دریای گهر خیز به شمار رفته است؛ و از دیرباز تاکنون تحقیقات وسیع و دامنه داری درمورد این اثر انجام گرفته است؛ که هر کدام توانسته است فقط اندکی از راز اقیانوس وار این اثر شگرف را روشن نماید.

آنچه واضح است این است که شاهنامه، فقط مجموعه ای از داستانهای سرگرم کننده نیست. شاهنامه کتاب اخلاق، دین، هنر، جوانمردی، انسانیت، وطن خواهی و کشورداری است.

با نگاهی به تاریخ ایران و سایر کشورها، به وضوح درمی یابیم؛ یکی از مواردی که خوشبختی یا بد فرجامی یک ملت را رقم می زند، توانمندی و ناتوانی حاکمان و فرماندهان در پاسداری از کشور و مدیریت جامعه است. آنجا که کاردانی لایق بر جامعه حاکم می شود؛ فراوانی نعمت، آسایش و آرامش، نقشی بسزاست که بر سرنوشت کشور حکم می شود؛ اما وقتی که افرادی نالایق، ناتوان و مستبد، سایه شوم خویش را بر کشور می - اندازند، جز آوای بوم شوم از آن کشور شنیده نمی شود.

فردوسی با ارائه این اثر، می خواسته است آیین شهریاری را به معاصران و آیندگان بنمایاند و با بازگفت سرگذشت بدفرجام شاهانی چون ضحاک، افراسیاب، جمشید، هرمزد، شیرویه و ... حاکمان روزگار خویش را از نتایج عملکرد ناصوابشان بیگانهاند؛ شاهنامه بازتاب مهر و کینی است که رنگ و بوی سیاسی دارد؛ مهر به

خودی، فرهنگ خودی و نظام حکومتی خودی و کین نسبت به بیگانه متجاوز، فرهنگ سلطه گر و نظام حکومتی مسلط بر ایران عصر خویش.

نظر به این که فردوسی حکیم است، برای کشورداری مبنایی دارد و آیین کشور را بر مبنای خاص خود بنا نهاده است. این پژوهش به ما کمک می کند که با مدیریت و کشورداری جامعه موجود در شاهنامه آشنا شویم و نقاط ضعف و قوت حاکمان، فرماندهان و تمام کسانی که به نوعی اداره امور کشور را در دست داشته اند، بیابیم و شیوه کشورداری آنها را مورد ارزیابی قرار دهیم و دلیل پیروزیها، شکست ها، آرامش ها یا پریشانی های اوضاع کشور را که با شیوه عملکرد آنها ارتباط مستقیم دارد، مورد بررسی و تحلیل قرار دهیم باشد که بتوانیم پاسدار این میراث ارزشمند فرهنگی خود باشیم.

۱-۳- اهمیت و ارزش تحقیق:

شاهنامه دریایی است پر گهر که غواصان معانی، هریک فراخور ادراک خود از آن، مرواریدی گرانبها فراچنگ آورده اند؛ اما همچنان سرشار از صدف های مکتوم و گوهر های ناسفته است. هر جوینده راهی که از این حوالی گذشت، به بویی مست شد. سهم ما هم سبویی بیش نیست؛ اما آنچه ما را و می دارد که در این دریای ژرف پژوهش کنیم، عظمت آمیخته با تقدس شاهنامه است. مزیت رساله حاضر، نخست در استقلال موضوع آن است؛ در این مجموعه چشم انداز تازه ای از حماسه ایران نموده خواهد شد و پنجره ای دیگر بر دنیای شکوهمند شاهنامه خواهد گشود. بی تردید تدوین منبعی جداگانه، درباره آیین کشورداری، ما را به شناخت کامل تری از شاهنامه و سراینده آن می رساند؛ دیگر این که آشنایی با جایگاه آیین کشورداری در شاهنامه، که اساسی ترین مضامین حماسه ایران را در برمی گیرد؛ گامی است در جهت شناخت موضوعی و محتوایی شاهنامه و جستاری است به منظور دریافت و درک جامع تر و عمیق تر این اثر وزین و پر قدر ادب فارسی.

۱-۴- پیشینه و تاریخچه موضوع تحقیق:

بزرگان و دانشمندان اهل قلم، به ویژه شاهنامه پژوهان، پیرامون فردوسی و شاهنامه مقالات و کتب ارزشمندی به رشته تحریر در آورده اند؛ اما درباره آیین کشورداری در شاهنامه تقریباً اثر مستقل و کاملی در دست نیست.

تنها منبع اختصاصی با عنوان روش کشورداری در شاهنامه مقاله ای است از مهین با نوترکمان اسدی که ایشان نیز فقط یکی دو پادشاه را آن هم به صورت بسیار مختصر - در حد یک نمونه از آیین کشورداری آنها - مورد بحث قرار داده است.

با بیان این جملات و عبارات نمی خواهیم آثار و تألیفات دانشی مردان عرصه ادبیات که همه آن ها از اساتید بزرگوار این حوزه هستند را ناسپاسی کنیم؛ بلکه بحث تنها بر سر این است که در هیچ یک از این آثار به تمام موارد و موضوعات آیین کشورداری در شاهنامه فردوسی پرداخته نشده است و گرنه تمام منابعی که در این پژوهش از آن ها استفاده شده است می توانند راه گشای این پژوهش باشد، که به بخشی از این آثار اشاره می شود:

۱- دکتر محمود شفیع در کتاب دانش و خرد فردوسی جنبه دادگستری شاهان را به طور مختصر بررسی کرده است. (صفحات ۲۲۶-۲۰۵)

۲- عباس شوقی در فردوسی پاکزاد جنبه آبادی کشور و آسایش مردم را بدون بررسی جزئیات آن مد نظر قرار داده است. (صفحات ۲۳۲-۲۲۸)

۳- اثری که بیش از منابع بالا به این بحث پرداخته است، کتاب آیین ها در شاهنامه فردوسی تألیف محمد آبادی باویل است؛ ایشان بیشتر آیین های ویژه شاهان مثل آیین نخجیر، آیین بار دادن، آیین رفتار زبردستان با شاه، آیین ازدواج، و... را مورد بررسی قرار داده و در صفحات ۲۱۲-۱۷۸ در مورد رزم و آرایش لشکر بحث کرده است.

۴- باقر پرهام در کتاب مبانی نقد خرد سیاسی با نگاه فردوسی در مورد برخی کارکردهای شهریار مباحثی را مطرح کرده است. (صفحات ۷۶-۵۱)

۵- غلامعلی سرامی در کتاب از رنگ گل تا رنگ خار، تعداد جنگ ها و شرح مختصری از هر کدام از آنها را آورده است. (صفحات ۴۴۵-۳۷۹)

علاوه بر این آثار کتب تاریخی نیز در بخش تاریخی شاهنامه مطالبی را بیان نموده اند؛ به عنوان نمونه کریستنسن در کتاب ایران در زمان ساسانیان مطالب با ارزش و سودمندی را آورده است. (صفحات ۳۵۰-۱۴۸)

ذکر این منابع مختصر به این معنا نیست که هیچ کتاب یا مقاله دیگری به این موضوع پرداخته است؛ بلکه نویسندگان زیادی در مورد بخش هایی از آیین کشورداری بحث کرده اند؛ نکته مهم اینجاست که هیچ یک از این آثار به تمام موارد آیین کشورداری به طور مبسوط پرداخته اند. براساس آنچه گفته شد، به علت اهمیت بحث آیین کشور داری در گشودن رازی از رازهای این اثر سترگ لازم است؛ تحقیقی جامع تر و گسترده تر به شیوه تحلیل انجام شود. آنچه این پژوهش در پی آن است پژوهش اندیشه های سیاسی حکیم فرزانه توس در همه ابعاد آن در اثر سترگ وی (شاهنامه) است.

۱-۵- فرضیه ها (در صورت لزوم) یا سوالهای تحقیق :

۱. نحوه عملکرد شاهان و حاکمان در کشورداری چگونه بوده است؟
۲. فردوسی در شاهنامه کشورداری را براساس حکمت عملی بنیان کرده است.

فصل دوم

ویژگی های شاهان

۲-۱ - ویژگی های شاهان شاهنامه

اگر به ساختار سنگ آسیاب نگاه کنیم، می بینیم، که سنگ های زیرین و زیرین آن حول استوانه‌ای در حال چرخش اند؛ حال اگر این استوانه به کژی گراید یا از جای خود خارج شود، سنگهای آسیاب از کار می افتند و معطل می مانند؛ وضعیت حکومت و کشورداری نیز چون سنگ های آسیاب است و شاه آن حلقه میانین، که فساد وی مملکت را از هم می پاشد و پایداری اش به امور قوام و استحکام می بخشد. برای اینکه شاه بتواند، تسلط و چیرگی خویش را در احکام کشوری و لشکری انتظام بخشد، باید دارای ویژگی های خاص باشد. شاهنامه فردوسی حکیم که سرشار از اندیشه های سیاسی و امور مملکت داری است، بر این مسأله تأکید فراوان دارد. فردوسی فرزانه، نمایه ای از کردارهای شایسته و ناشایست شاهان و فرمانروایان کشور را ارائه می کند و آن را پیش روی ما قرار می دهد تا سره را از ناسره بازشناسیم؛ فردوسی شاهان دادگر، خردمند، دیندار و شکیبا را ستوده و بر شاهنشاهان بیداد، بی خرد و سبکسار تاخته است. اینک به برخی از ویژگیها (و بعضاً موهبت ها) بی که شاهان شاهنامه باید از آنها برخوردار باشند می پردازیم.

۲-۱-۱-فر

«فرّ، فروغی است ایزدی، به دل هر که بتابد، از همگان برتری یابد، از پرتو این فروغ است که شخص به پادشاهی می‌رسد، برازنده تاج و تخت گردد، آسایش گستر و دادگستر شود و همواره کامیاب و پیروز باشد. همچنین از نیروی این نور است که کسی در کمالات نفسانی و روحانی آراسته و از سوی خداوند برای راهنمایی مردمان برانگیخته گردد و به مقام پیغمبری رسد و شایسته الهام ایزدی شود». (پورداد، ۲۵۳۶:۳۱۴-۳۱۵)

در شاهنامه فردوسی، فر شاهنشاهی، فرکیانی، فرموبدان، فرایزدی و... بکار رفته است. از بین فره‌هایی که در شاهنامه از آن سخن رفته است، فر ایزدی از دیگر فرهنگ‌ها برجسته‌تر و دارای اهمیت بیشتری است و نشانه مشروعیت شاهان است. چنانکه از تعریف پورداد بر می‌آید فر حقیقتی معنوی است که چون به وجود کسی متصل شود، او را شایسته پادشاهی می‌سازد و به او نوعی تقدس می‌بخشد.

در شاهنامه فردوسی فر، یکی از بایستگی‌های شاهی است «پادشاه وجودی الهی و پادشاهی موهبتی مینوی و از آن دارندگان فر ایزدی است.» (مسکوب ۱۳۵۴:۱۸) علاوه بر این در بسیاری از ابیات شاهنامه تاج و فره در کنار هم به کار رفته‌اند و این می‌تواند بدین معنی باشد که داشتن فر از شرایط شاهی است.

تراباد جاوید تخت روان همان تاج و هم فره موبدان

(ج ۱، ص ۱۳۷، ب ۲۷)

در شاهنامه درباره جمشید آمده است:

کمر بست با فر شاهنشهی جهان گشت سرتاسر او را رهی

(ج ۱، ص ۳۹، ب ۳)

در این بیت بکار بردن فعل کمر بست، نشان استفاده جمشید از دستار فرهی (دستاری مخصوص فرمندان و خدایگان) و دلیلی بر داشتن فر ایزدی است. (سود آور ۱۳۸۳: ۸۰)

دوفوشه کور در مورد فر می‌نویسد: «اگر چه فر ایزدی موهبتی آسمانی و غیراکتسابی است اما در شاهنامه این گوهر قدسی از پدر به پسر انتقال پذیر است.» (دوفوشه کور، ۱۳۷۴: ۶۱)

در شاهنامه فردوسی در مورد انتقال فر از پدر به پسر، یک مورد استثنا وجود دارد؛ فر وجود نوذر شاه به هیچ کدام از پسرانش (طوس و گستهم) منتقل نمی‌شود به این دلیل به جای فرزندان نوذر، زوطهماسب که دارای فر است به پادشاهی می‌رسد؛ زال که در اندیشه انتخاب جانشین نوذر است فرزندان وی را دارای شایستگی شاهی نمی‌داند: